

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

В. О. Корнієнко
Т. І. Неприцька

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ

Монографія

Вінниця
ВНТУ
2018

Замовити цю книгу <https://press.vntu.edu.ua/index.php/vntu/catalog/book/452>

Видавництво Вінницького національного технічного університету

<https://press.vntu.edu.ua/index.php/vntu/catalog>

УДК 321.01
К67

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 16 від 22.06.2017 р.)

Рецензенти:

С. Г. Денисюк, доктор політичних наук, професор

О. А. Фісун, доктор політичних наук, професор

Корнієнко, В. О.

К67 Політична відповідальність української владної еліти : монографія / В. О. Корнієнко, Т. І. Неприцька. – Вінниця : ВНТУ, 2018. – 154 с.

ISBN 978-966-641-747-6

В монографії розглянуто феномен політичної відповідальності владної еліти (вищих органів держави, органів виконавчої влади, політичних партій України). Розширено теоретичні засади історико-політологічного дослідження політичної відповідальності, здійснено комплексний аналіз виникнення та розвитку цього інституту у світовій і вітчизняній політичній науці. Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що дослідження формує цілісне уявлення про сутність, ознаки, види, призначення та механізм політичної відповідальності української владної еліти.

УДК 321.01

ISBN 978-966-641-747-6

© В. Корнієнко, Т. Неприцька, 2018

Замовити цю книгу <https://press.vntu.edu.ua/index.php/vntu/catalog/book/452>

Видавництво Вінницького національного технічного університету

<https://press.vntu.edu.ua/index.php/vntu/catalog>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	7
1.1. Історична генеза розуміння сутності політичної відповідальності	7
1.2. Визначення сутності політичної відповідальності у сучасному соціально-політичному дискурсі.....	26
Резюме до першого розділу	45
РОЗДІЛ 2 РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ	48
2.1. Персональна політична відповідальність: світові й українські реалії.....	48
2.2. Відповідальність як політична цінність владної еліти	66
2.3. Партійно-парламентська відповідальності української владної еліти.....	78
Резюме до другого розділу	91
РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ	94
3.1. Формування інноваційного механізму політичної відповідальності.....	94
3.2. Формування професійної відповідальності владної еліти в українському суспільстві	109
Резюме до третього розділу	123
ВИСНОВКИ.....	127
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	130

ВСТУП

З практичної точки зору проблема політичної відповідальності виявляється особливо гострою і важливою в кризові періоди розвитку суспільства, коли зазвичай встановлюється примат політики над економікою. На перший план виступають політична діяльність, політичні стосунки, регулюючі економічні, правові, культурні зв'язки в суспільстві, що створюють систему відповідальних залежностей у сфері цих зв'язків. Однак з початку 90-х років ХХ століття і до теперішнього часу ми спостерігаємо поступовий процес згортання соціальних, освітніх, культурних, правоохоронних та інших функцій державної влади і значне зниження відповідальності державних керівників за те, що відбувається в країні – за економічні, політичні, культурні та інші соціальні процеси.

З теоретичної точки зору політична відповідальність має багато вимірів, це поняття було і по сьогодні залишається вельми дискусійним. Якщо, моральна відповідальність регулює в основному стосунки людей на особовому рівні, юридична – стосунки між державою і громадянами в плані дотримання правових норм, то відповідальність політична стосується власне політичних суб'єктів – самої політичної системи і її елементів, державних інститутів, партій, організацій, рухів, політичних лідерів і так далі. При цьому об'єктом політичної відповідальності є великі групи громадян або навіть і весь народ як єдине конституційне джерело влади, що робить цей вид відповідальності найбільш суспільно значимим.

Відповідальність політичної еліти за свої дії є визначальним фактором прийняття політичних рішень у процесі демократизації суспільства, що слугує запорукою досягнення відповідного рівня політичної стабільності в цілому. Це виконання на практиці проголошених цілей, програм, зобов'язань і обіцянок, регулярний звіт за справи, відповіді на болючі питання, які хвилюють суспільство, чутливість до потреб співгромадян, неофіційне особисте спілкування з ними, визнання своїх помилок, енергійне виправлення їх і багато чого іншого. Але особливо важливою є наявність у країні державних і суспільних механізмів відповідальності влади за можливу шкоду, яку вона може, свідомо або не усвідомлено, нанести людям, стану і репутації держави.

Проблемам відповідальності в різний час займалися чимало зарубіжних дослідників. Серед них М. Альберт, Д. Борманн, Р. Дафт, П. Друкер, Р. Йонас, М. Кастельс, Р. Кунц, Р. Ленк, Р. Маккіон, М. Меськон, С. О'Доннел, Р. Саймон, Д. Смітбург, Ф. Тейлор, В. Томпсон, Р. Фредерманн, Ф. Хедоурі та інші. Однак з поля зору зарубіжних дослідників проблем відповідальності випадало головне в її

вмісті – аналіз всієї сукупності взаємозалежності особи і суспільства як провідної детермінанти відповідальності.

Політична відповідальність як різновид відповідальності соціальної, її взаємозв'язок з іншими видами відповідальності, її іманентність як категорії політико-владних відносин досліджується в роботах російських учених В. Афанасьєва, Н. Алексєєва, А. Міголатьєва, Н. Мінкиної, Д. Муздибаєва, А. Ореховського, Е. Пенькова, А. Плахотного, В. Серебрянникова, В. Сперанського, А. Черменіної й інших. В той же час, слід підкреслити, що більшість сьгоднішніх наукових публікацій розглядають проблеми юридичної відповідальності. Проте досі не вдалося визначити відповідальність як комплексну категорію, що спочувала б у собі правову, морально-етичну, господарську політичну та інші її сторони.

Дослідження політичної відповідальності в Україні започатковано саме завдяки зверненню політологів до правознавства, а правознавців – до політології. До фундаментальних наукових розвідок з проблем політичної відповідальності, побудови системи її механізмів і виокремлення окремих рівнів їхньої дії слід віднести, насамперед, праці Р. Павленка, М. Самуйлика, О. Сохань, І. Кресіної, С. Балана, Г. Малкіної.

Про політичну відповідальність уряду, виконавчої влади, йдеться у працях правознавців і політологів В. Авер'янова, Н. Армаш, К. Ващенко, І. Булавінова, Ю. Делія, В. Дерезь, Г. Макаренко, О. Кордуна, А. Коваленка, О. Піджаренко, О. Черкасова, В. Шаповала, О. Щербак, Н. Янюк.

Більшість праць як політологів, так і правознавців присвячено аналізу конституційного статусу президента та інституціональних механізмів реалізації його політичної відповідальності. Це відображено у працях М. Баглая, М. Зелінської, Р. Іванова, М. Кармазіної, О. Кинєва, Ю. Коломійця, І. Костицької, А. Коваленка, Л. Кривенко, М. Крутоголова, О. Мельник, В. Погорілка, М. Сахарова, Ю. Тодики, В. Яворського, В. Чиркіна, В. Шаповала й інших.

Разом із тим, проблема політичної відповідальності української правлячої еліти недостатньо вивчена і вимагає спеціального політологічного аналізу. Тому в сучасних умовах у нашій країні існує актуальна суспільна потреба в посиленні наукового інтересу до проблем її відповідальності, вдосконалення системи відповідальних залежностей в області соціальної регуляції, особливо у сфері політичних стосунків.

Виходячи з актуальності теми дослідження, об'єкта й предмета, його метою є комплексний аналіз сутності політичної відповідальності й визначення її ролі, місця і суспільного значення в системі ціннісних орієнтацій української владної еліти.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- прослідкувати історичну еволюцію поняття, видів та типології політичної відповідальності;

- проаналізувати концептуальні засади розуміння відповідальності української владної еліти у вітчизняному соціально-політичному дискурсі;

- розкрити особливості політичної відповідальності як формотворчої складової політичних цінностей української владної еліти;

- визначити персоніфіковані аспекти відповідальності української владної еліти з урахуванням світового досвіду;

- виявити особливості партійно-парламентської відповідальності української владної еліти в контексті співвідношення моралі та закону;

- з'ясувати конструктивні параметри ціннісного механізму політичної відповідальності;

- показати шляхи формування професійної відповідальності політико-владної еліти в процесі демократизації українського суспільства.

Методами дослідження є наукова теорія пізнання і вироблена на її основі система загальнофілософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, що дозволили забезпечити всебічний аналіз досліджуваної проблеми та достовірність наукових результатів.

Шляхом використання аналізу та синтезу, політичні явища та категорії розкладаються на складові частини та піддаються детальному дослідженню (окремо розглядаються відповідальність політичних партій і партійної еліти, її підстави, склад, механізми тощо).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що це одна з перших робіт, у якій питання політичної відповідальності розглядаються комплексно по відношенню до політичної еліти вищих органів держави, органів виконавчої влади, політичних партій України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції дослідження формують цілісне уявлення про сутність, ознаки, види, призначення та механізм політичної відповідальності української владної еліти. Отримані результати можуть бути використані для вдосконалення законодавства та нормативно-правових актів, у подальших галузевих наукових дослідженнях, під час підготовки підручників і навчальних посібників, викладання політології, політичної психології тощо.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1 Історична генеза розуміння сутності політичної відповідальності

В сучасному складному світі термін «відповідальність» вживається в найрізноманітніших сенсах і контекстах. Неможливо визначити одне, причому безперечно оптимальне визначення цього поняття.

Цілком очевидно, що термін «відповідальність» походить від слів «відповідати», «відповідь». Але навіть сам цей термін має складний характер, різні нюанси та трактування, які утруднюють чітке формулювання визначення не лише поняття «політична відповідальність», але і самого базового поняття «відповідальності». П. Друкер – один із знаних класиків сучасного менеджменту, ще на початку 70-х років ХХ ст. відзначив, що «може бути виділено понад 60 значень терміну «відповідальність», які значно відрізняються один від одного» [1, с. 313]. Сьогодні в цьому питанні мало що змінилося і про будь-які тенденції до єдності говорити поки не доводиться.

До того ж, проблема відповідальності в різні історичні епохи розкривається неоднаково. В певні періоди історії більше розкривається об'єктивний бік відповідальності, в інші – її суб'єктивний бік (наприклад, відповідальність історичної особи). Тому перехід до аналізу відповідальності в рамках політичної науки передбачає уточнення вмісту вихідних понять.

Різні аспекти відповідальності розглядалися ще філософами стародавнього світу. Наприклад, китайський мислитель Конфуцій (551 р. до н.е.), аналізуючи взаємовідносини суспільства і особи, розглядав це поняття як визначальне, таке, що сприяє встановленню порядку («чі») в Піднебесній[2].

Більш детально проблему відповідальності починають досліджувати в Стародавній Греції античні філософи Платон (427–327 рр. до н. е.) і Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Платонівська філософія не давала поганій людині надії на спокій, адже порочна душа, за Платоном, «блукає... одна у всякій нужді і ніяковості... А душі, які провели своє життя в чистоті і стриманості, знаходять і супутників, і вожатих серед богів, і кожна поселяється в належному їй місці»[3].

Аристотель не лише пов'язував поняття «відповідальність» із свободою волі і свободою вибору, він справедливо ставив питання про відповідальність за вчинки, що здійснювалися в силу незнання, коли можливо передбачати результати своїх дій [4]. За аристотелівською

етичною традицією, згідно з якою процес формування особистості відбувається у контексті традицій суспільства, які ця особистість приймає, інстанцією відповідальності для індивіда все ж може бути лише сам індивід, котрий покликаний «чинити добре і прекрасне в моральному сенсі» та відповідає перед собою за реалізацію свого життєвого проекту.

За словами О. Мельник, спроби запровадити відповідальність вищих органів влади пов'язані з першими прецедентами здійснення процедури імпічменту у середньовічній Англії (1376 рік). Причому в умовах абсолютної монархії відповідальність за процедурою імпічменту виступала політичним засобом, спрямованим перш за все на обмеження влади монарха шляхом притягнення до відповідальності його міністрів [5]. Проте більш детальне теоретичне обґрунтування категорія «відповідальність» отримала в західноєвропейській філософсько-політичній думці XVII–XVIII століть, перш за все в роботах Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, де вона трактувалася відповідно до розв'язання питання про виникнення суспільного устрою. У цих дослідженнях чітко прослідковується ідея взаємозв'язку свободи і необхідності, особи і суспільства.

За Т. Гоббсом (1588–1679 рр.) суспільна влада, наділяється реальною силою і повноваженнями управляти іншими людьми на основі того, що всі члени суспільства добровільно відмовлялися від прав володіти самими собою і відповідати за свої вчинки. «Відмовляюся від свого права володіти собою і віддаю це право такому-то мужеві або таким-то зборам мужів»[6]. Розмірковуючи про обмеження природних прав цивільним правом, Т. Гоббс говорить про відповідальність влади і про відповідальність громадян за недотримання ними законів.

В цілому ідея відповідальної влади висувається як антитеза «свавільній владі», проти якої виступали ідеологи Англійської буржуазної революції XVII ст. [7, с.54]. Це засоби впливу на суб'єкти влади і їхню політику, що дозволяють домагатися коректування або зміни політичного курсу, відсторонення від влади невартих і нездатних діячів. Тут і право вільної критики будь-яких суб'єктів влади, опору їхньому беззаконню, вираження невдоволення, негативної оцінки, недовіри, невиконання «злочинних» указів і наказів.

Англієць Дж. Локк (1632–1704 рр.), як відомо, у своїх поглядах на відповідальність виходив з природного стану суспільства. Це «стан свободи, але не стан свавілля. Хоча людина в цьому стані має неконтрольовану свободу робити із собою і зі своїм майном все, що завгодно, вона, проте, не має свободи погубити себе самого або яку-небудь істоту». Обмежує свободу людини природний закон (тобто відповідальність), який свідчить, що «ніхто не має права обмежувати іншого в

його житті, здоров'ї, свободі, або майні» [8, с.391]. Свобода людини, таким чином, не абсолютна, вона пов'язана з відповідальністю і особи, і влади.

Шотландський філософ Д. Юм (1711–1776 рр.) вважав людину істотою суспільною за самою природою. Однак він відзначає, що серед перших значних властивостей людини слід назвати егоїзм. І, в той же час, Юм переконаний, що в «зображенні вказаної якості заходили дуже далеко...». Його ж – як філософа, набагато більше, ніж описи злодіянь егоїстичної людини, цікавить достовірний опис і осмислення іншого процесу. Йдеться про повільний, нерівномірний, але кінець кінцем неухильний прогрес, якого людський рід досягає, виховуючи в собі цілу суму властивостей, звичок, норм і зобов'язань, які він іменує «соціальними добродетелями», серед яких відповідальність займає визначальне місце [9].

Проблемі відповідальності приділив значну увагу німецький філософ І. Кант (1724–1804 рр.). Поглиблення змісту поняття відповідальності у Канта відбувається на основі уявлення про гідність людської особи. Кант вважав, що «дійсна добродетельність може спиратися лише на принципи, і, чим загальнішими вони будуть, тим благороднішою стає добродетельність» [10]. Відома й сентенція Канта про те, що в суспільстві будь-яка людина повинна підкорятися правовому порядку, адресованому кожному у вигляді суспільних законів. При цьому свобода у Канта є право підкорятися тим законам, з якими він згоден.

Кантівська етика підкреслює виняткове значення обов'язку в розвитку людини. Кант розділяє моральний закон свободи і природний закон необхідності. Загальний моральний закон усередині кожної людини вимагає, щоб в усіх своїх вчинках вона приймала рішення самостійно. Принцип самостійності, автономії волі, – за словами Канта, – є «єдиний принцип моралі» [11, с. 284]. Отже, людина покликана брати на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку.

Проблема відповідальності не пройшла повз увагу іншого видатного німецького філософа Г. Гегеля (1770–1831 рр.). Так, у «Філософії права» (глава «Зовнішнє державне право») Гегель використовує відоме висловлення Ф. Шиллера: «Всесвітня історія є всесвітній суд». Ця історія – домен загального духу, світового духу. Йому одному дано судити народи, застосовувати до них своє право, що є найвищим. Звідти «у всесвітній історії як у всесвітньому суді» [12, с. 369]. Важливою складовою гегелівської концепції світового духу є думка, що існує інстанція, яка стоїть над окремим народом і може застосовувати до нього (у відповідних випадках) своє право. Тут історична відповідальність набуває рис відповідальності правової.

Термін «відповідальність» зустрічається й в «A Fragment of Government» (1776 р.) Дж. Бентама (1748–1832 рр.), де вказане поняття визначається як «відповідальна влада» [13, с. 22]. Крізь призму відповідальності, в своїх поглядах на систему права Дж. Бентам, наслідуючи традиції, закладені Т. Гоббсом, дотримується думки про єдність цивільного і кримінального права і тлумачить співвідношення цих галузей таким чином: вважає можливим віднести будь-який закон держави одночасно і до цивільного, і до кримінального права. Дж. Медісон в журналі «The Federalist» також стверджував, що відповідальність може бути розумною лише тоді, коли обмежується підзвітністю відповідальної сторони [14].

Концепція відповідальності К. Маркса (1818–1883 рр.) будувалася на основі методологічного аналізу проблем співвідношення свободи і необхідності, взаємовідносин особи і суспільства і, як історично обумовлене суспільне явище, на основі класового конкретного історичного підходу діяльності людини в органічному зв'язку з потребами розвитку суспільства [15, с. 119]. Ілюзорний духовний гегелівський Абсолют, представлений як ідеал, його не влаштовував. Маркс намагався замінити його земним ідеалом, який, проте, виглядав досить незвично. Це суперечливий процес розширення горизонтів індивідуальної свободи людини через науково-технічні революції. К. Маркс був захоплений ідеєю загального колективного взаємозв'язку, загальнолюдською емансипацією; та конкретна людина у нього – представник безлічі.

Базуючись на ідеях К. Маркса, В. Ленін (1870–1924 рр.) розглядав відповідальність в нерозривному зв'язку з дисципліною і організованістю, вказуючи на необхідність «особливо велику увагу звернути на розвиток і зміцнення товариської дисципліни трудящих і всебічне підвищення її самодіяльності і усвідомлення відповідальності» [16]. Як вважав В. Ленін, в новому типі суспільства – соціалістичному, де затверджується принцип «один за всіх і всі за одного», де вільний розвиток кожного стає умовою вільного розвитку всіх, стосунки відповідальної залежності набувають характеру дійсно взаємних стосунків. Цілісність відповідальності особи складається на основі її практичної участі в комуністичному будівництві, а відповідальна поведінка особи по відношенню до суспільства все більше відповідає її особистим прагненням.

Категорія відповідальності стала предметом, так би мовити, «міждисциплінарного» обговорення серед широкого кола науковців, які представляли різні напрями, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, Дж. Ст. Мілль (1806–1873 рр.) вважав, що відповідальність обумовлюється межами влади, контролю й примусу стосовно індивідів [17].

Відомий соціолог М. Вебер (1864–1920 рр.) розглядав відповідальність як фактор ефективної адміністративної організації, як іманентну якість політичного вождя й чиновника [18]. За влучним висловом Ж.–П. Сартра (1905–1980 рр.): «Людина – це не що інше, як те, чим вона сама себе робить». Тому тільки сама людина є відповідальною за те, хто вона є і ким вона стає. Людина реалізує себе в суспільно-політичних інститутах і там несе відповідальність за свої дії.

Досить цікаві думки про сутність відповідальності людини ми знаходимо у російського філософа І. Ільїна (1883–1954 рр.): «покоління безвідповідальних шкурників і безвідповідальних честолюбців не звільнить Росію і не відновить її; у нього немає і не буде тих духовних сил і якостей, які будували справжню Росію у минулому і які необхідні для її майбутнього»[19].

Наприклад, Ж. Піаже (1896–1980 рр.), засновник теорії когнітивного розвитку і філософсько-психологічної школи генетичної психології, виокремлює дві стадії розвитку моральної відповідальності як сутнісної особистісної риси: об'єктивну (характерна для дітей молодшого віку), коли вчинки оцінюються за їх наслідками, а не згідно з намірами людини, та суб'єктивну, коли вчинки оцінюються на основі намірів і мотивів, незалежно від зовнішніх обставин [20]. Найбільш значима компонента вчинку – відповідальність.

Відомий американський психолог А. Маслоу (1908–1970 рр.) створив теорію, згідно з якою потреба у самоактуалізації є найвищим рівнем в ієрархії потреб, а самоактуальна особистість – ідеалом та метою досягнень людини [21]. Самоактуалізація – це реальні вчинки, які виражають особистісну активність та відповідальність, здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору. Щоразу, коли людина бере на себе відповідальність, вона самоактуалізується.

Засновник гештальт-терапії Ф. Перлз (1893–1970 рр.) тенденцію уникнення відповідальності за себе і робити відповідальними за власні вчинки і почуття інших людей назвав «дірками особистості» [22]. Людина за Ф. Перлзом вільна шукати й реалізовувати сенс свого життя, за це вона несе повну відповідальність. Свобода там, де є власний вибір, почуття відповідальності за власну долю.

Один з лідерів гуманістичної психології К. Роджерс (1902–1987 рр.) – вважав відповідальність головною ознакою сформованої особистості (феноменологічна теорія особистості) [23].

Логотерапія В. Франкла (1905–1997 рр.), предметом якої є пошук сенсу людського існування, також є яскравим прикладом прояву відповідальності. Відповідальність, за В. Франклом, належить до істотних феноменів людини, котра, як і духовність та свобода, є первинною [24; 25]. Згідно з В. Франклом, відповідальність належить до зна-

чуших феноменів людини, який, подібно до духовності та свободи, є первинним. Франкл наголошує на тому, що людська відповідальність походить від неповторності та своєрідності існування кожного індивіда. Особа вільна знайти та реалізувати смисл свого життя, і за це вона несе повну відповідальність [26, с. 96].

Отже, так чи інакше, розуміння відповідальності, її критеріїв та наповненості визначалося саме із співвідношенням її із свободою, а співвідношення свободи й відповідальності розкривається, перш за все, у взаємовідносинах людей (Г. Гегель). Але слід зауважити, в свою чергу, що існуючі визначення політичної свободи відрізняються деколи складністю внутрішньої структури, розуміння якої нам необхідне у контексті дихотомічного зв'язку «свобода–відповідальність», який ми досліджуємо.

Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Так, С. К'еркегор (1813–1855 рр.) вважав, що лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [27].

Свобода людини як суб'єкта, за М. Бердяєвим (1874–1948 рр.), полягає в тому, щоб стати особистістю, припинити жити відповідно до зовнішніх принципів і вийти за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір перед самим собою. М. Бердяєв писав, що «свобода не є легенькою, як гадають її вороги, що зводять на неї наклеп, свобода важка, вона завжди тягар. І люди легко відмовляються від свободи, щоб полегшити собі життя» [28, с. 123].

Засновник функціональної школи в етнографії й антропології Б. Маліновський (1884–1942 рр.) структурно підрозділяв свободу на мету, що мотивує діяльність, і результат. В його концепції свобода зберігається лише за умови, якщо: мета вільно обирається індивідом або групою; свобода діяльності обумовлюється автономною відповідальністю її суб'єктів, а не контролюється примусовою владою; результати вільної активності розподіляються між її учасниками й не відбираються у них силоміць [29, с. 170].

Для Л. фон Мізеса (1881–1973 рр.), – засновника новоавстрійської школи в економічній науці, – свобода означала можливість індивіда моделювати своє життя за власним планом, який не нав'язується йому владою за допомогою апарату примусу. При цьому дії індивіда обмежуються не насильством або загрозою його вживання, а тільки фізичною структурою його тіла і природними межами його можливостей [30, с. 3].

У американського політичного філософа Д. Ролза (р. н.1921) свободу можна зрозуміти, якщо ми звернемося до трьох положень: суб'єкти, які вільні; заборони і обмеження, від яких свобода звільняє; а також до того, що саме суб'єкти вільні робити або не робити [31, с. 202].

Зазвичай, науковці пов'язували відповідальність, яка історично виникла в межах західної цивілізації, з певними її здобутками й культурно-інтелектуальним розвитком. Але зрозуміло, що об'єктивну появу цього загального поняття не можна зводити до лише однієї окремої причини. Наприклад, Д. Шумпетер вважав інтелектуалів людьми, які володіють даром слова, але не несуть при цьому відповідальності за практичні справи [32, р. 147].

Відповідальність обов'язково зв'язує різних суб'єктів діяльності: індивідів, групи і соціальні інститути і наслідки їх дій. Близьке до цього розуміння відповідальності характерне, наприклад, для П. Друкера [1, с. 316] й інших авторів з більш менш істотними обмовками. Так, Р. Маккіон (р. н. 1956) [33] пов'язував її зі становленням демократичного ладу в Західній Європі, Х. Ленк та К. Мітчелл – з посиленням технологізації та індустріалізації західного суспільства.

Існує точка зору про природність та фундаментальність політичної відповідальності. Так, відомий польський есеїст Ч. Мілош вважав, що не всі люди ведуть боротьбу за вище місце і престиж, і тому поділяються на тих, хто несе відповідальність за «функціонування машини», і тих, хто насолоджується статусом безвідповідальності [34]. Втім, ще у Арістотеля «прямо від народження деякі істоти розрізняються в тому відношенні, що одні з них ніби призначені до підпорядкування, інші – до владарювання» [4, с. 382].

Х. Ортега-і-Гассет (1883–1955 рр.) поділив суспільство на людей дії і споглядання [35, с. 11], а Е. Фромм – на тих, кому все небайдуже і тих, кому «на все наплювати». У Т. Дезамі держава підрозділяється просто на активних і пасивних громадян [36, с. 392].

Цікавою є типологія відповідальності, що її визначив Г. Йонас (1903–1993 рр.). Він виділяє різні типи відповідальності, які найбільшою мірою поширені в суспільстві: природна та штучна (договірна); горизонтальна та вертикальна; легальна та моральна; відповідальність «за» та «перед» [37, с. 155].

1. Відповідальність розподіляється на природну та штучну в залежності від фактора, який викликає її виникнення. Природна – це така відповідальність, що виникає природним шляхом, вона є безперечна, постійна та незалежна від попередньої згоди. Прикладом такої відповідальності є батьківська відповідальність, оскільки їй притаманні всі перелічені властивості. Договірна відповідальність визначається зміс-

том, попередньою домовленістю, часом, завданням, дорученням, компетенцією, наприклад, доручення службовця. Прийняття такої відповідальності містить у собі елемент вибору, від якого можна відмовитись.

2. Прикладом «вертикальної» відповідальності може бути відповідальність батьків за дітей, яка за своїм суб'єктом є всеосяжною, тобто поширюється на все, що потребує піклування.

3. Легальна – це відповідальність, яка встановлена на рівні закону, тобто зовнішня.

4. Моральна – це внутрішні почуття (відчуття провини, покаяння, готовність до спокутування провини), які супроводжують суб'єкт учинку. Відмінність між цими поняттями найкраще відображається у відмінності між цивільним і кримінальним правом, у дивергентному розвитку яких були розмежовані спершу ототожнені поняття спокутування (через відповідальність) і покарання (за провину). Проте спільним є те, що відповідальність пов'язується зі скоєним учинком і обумовлює відповідальну дію фактично ззовні. Це стосується й природи, яка має свої вимоги до людини. Відносини між людьми повинні мати моральне підґрунтя, тобто ґрунтуватися на моральній, а не на легальній відповідальності. Тут прослідковується паралель з Е. Фроммом, коли він говорив про відповідальність та обов'язок. Те, що Г. Йонас називає моральною та легальною відповідальністю, за Е. Фроммом, є авторитарною та гуманістичною совістю.

5. Відповідальність «за» та відповідальність «перед» є також важливими різновидами відповідальності, які зумовлені лексичним значенням самого слова. Слово «відповідальність» (Verantwortung) має в німецькій мові два взаємопов'язаних значення (те ж саме відбувається і в українській мові): відповідальність «за» щось чи когось та відповідальність «перед» кимось. Перше передбачає відповідальність людини за власні вчинки, за наслідки своєї діяльності, відповідальність за когось, задля чогось. Друге значення – відповідальність перед кимось: іншими людьми, суспільством, Богом. Для Г. Йонаса відповідальність «за» є більш важливою порівняно з відповідальністю «перед». Архетипом такої відповідальності є відповідальність за дитину, яка не може відстоювати та захищати власні права.

Г. Йонас звертається до відповідальності, яка викликана не формальним законом, а почуттям відповідальності. Тому він виокремлює крім політичної, ще й батьківську відповідальність, вважаючи, що саме «в якостях цих видів якнайкраще й виявляється сутність відповідальності». Він говорить про їх всеосяжність і безперервність. Але це скоріше метафізичне розуміння цього феномену. Почуття відповідальності заступає в нього місце Кантового почуття обов'язку. Відпові-

дальність розглядається як універсальна здатність людини, так само невідокремлена від неї, як здатність говорити. Але його розуміння відповідальності – це не відповідальність суб'єкта перед ним самим встановленим моральним законом, як у Канта, і не відповідальність перед моральним законом комунікативної спільноти, як її розуміє комунікативна теорія, а відповідальність «за» – за те, щоб існувало людство, відповідальність за людину і суспільство. Втім навряд чи до суспільства можна застосовувати архетип безпорадної дитини, яка не може аргументувати і обстоювати свої права.

Причому, на думку Х. Йонаса, поняття відповідальності в минулому не відігравало помітної ролі. Разом із тим, він стверджує, що на зміну «людині розумній – homo sapiens» має прийти «людина відповідальна» [37, с. 29]. На думку Г. Йонаса, якщо людство хоче вижити, то в своїй господарській діяльності воно повинне керуватися принципом відповідальності перед природою і майбутніми поколіннями. Це особливо важливо для ХХІ століття, коли безвідповідальні дії високих посадових осіб становлять смертельну небезпеку для народу.

Взагалі саме в міжнародному праві сформувалось специфічне розуміння політичної відповідальності як одного з різновидів відповідальності міжнародно-правової. Виражається вона у формі сатисфакції (наприклад, запевняння постраждалої сторони в недопущенні повторення правопорушення, вираження жалю, покарання конкретних винуватців правопорушення, інші форми морального задоволення потерпілої сторони).

Виокремлюється також така форма політичної відповідальності, як відповідні насильницькі дії, здійснювані постраждалим суб'єктом, які йменуються репресаліями (наприклад, затримка рибальського судна за незаконний лов риби, накладення арешту на майно). Репресалії повинні співвідноситися із діями, якими вони викликані [38].

У міжнародному праві має велику традицію також розробка проблематики персональної відповідальності, яка сьогодні особливо поглиблюється у контексті загострення проблеми міжнародного тероризму. Це відображено в працях О. Кібальника [39], А. Потапова [40], Г. Тихонової [41].

В цілому, ті чи інші концепції відповідальності пов'язують людей і свободу їх дії на підставі причинного зв'язку. Людина може бути самостійним індивідом або членом соціальної групи. В будь-якому разі відповідальність є відношенням рефлексії: відповідальність індивідів і відповідальність суспільства, членами якого вони є, взаємозалежні. Суспільство переймає на себе відповідальність зовнішню по відношенню до інших утворень і, зокрема, до індивідів, і внутрішню по відношенню до структури своїх інститутів.

Те саме стосується й конституційних обмежень інтелектуальної активності в посттоталітарних країнах, де вони передбачені в більшості їх конституцій, хоча умови і об'єм таких обмежень і політичної відповідальності різні.

Наприклад, за ст. 32 Конституції Молдови 1994 р. слід нести відповідальність за заперечення існування народу і держави Молдова, заклики до агресивної війни, національної або расової ворожнечі, підбурювання до дискримінації, територіального сепаратизму, цивільного насильства, а також інші дії, що зазіхають на конституційний режим.

У ст. 34 цієї ж Конституції записано, що право на інформацію не повинне заподіювати шкоди діям, що мають на меті захист громадян або національної безпеки. Ст. 29 Конституції Узбекистану 1991 р. вимагає відповідальності за поширення інформації, направленої проти існуючого конституційного устрою. Свобода думки та її вираження також може обмежуватися за певними мотивами.

У ст. 18 Конституції ФРН 1949 р. записано, що кожен, хто використовує свободу висловлювання думок, свободу друку і свободу викладання для боротьби проти основ вільного демократичного суспільства, позбавляється основних прав.

У ст. 41 Конституції Болгарії 1991 р. право поширення інформації не може бути використане проти прав і доброго імені інших громадян, національної безпеки, цивільного порядку, здоров'я населення і моралі.

Отже, якщо в якості суб'єктів діяльності розглядати лише індивідів, то можна говорити лише про індивідуальну відповідальність, яка виявляється у взаємозв'язку правового, функціонального (професійного) і морально-етичного аспектів. Але включення інших суб'єктів діяльності, наприклад, соціальних груп і соціальних інститутів неминує виводить з індивідуального рівня відповідальності на інший, який ми називаємо соціальним. Адже, по суті, всяка доктрина, що обмежує свободу вибору, ослаблює індивідуальну відповідальність. Але ж, тим самим вона створює психологічні установки, що підтримують тоталітарну державу [42, с. 172].

В радянський період науковці, знаходячись в рамках марксистської парадигми, зосередили свій інтерес на таких аспектах як: соціальна природа відповідальності, співвідношення свободи і необхідності, свободи і відповідальності, відповідальність особи. Але цікаво, що тривалий час відповідальність як така не розглядалась навіть як філософська категорія, хоча очевидним є зв'язок між цією категорією та категорією «свобода» – основоположною категорією філософського, політичного і правового дискурсу епохи Модерну. Навіть у «Філософській енциклопедії», виданій у Москві у 60-х роках ХХ ст., поняття «відповідальність» було взагалі відсутнє.

Це й не дивно: на відміну від західної політичної традиції, політична відповідальність розумілася не стільки як відповідальність влади перед громадянами, скільки як відповідальність кожного перед державою. У політико-правовій думці й безпосередній практиці життя радянського суспільства домінував принцип «патерналізму», тобто, сприйняття держави й державної влади як рідної, «батьківської», яка постійно опікується потребами громадян. Тому індивід постає лише як частина єдиного державного цілого, а в цієї частини перед цілим є лише обов'язки. У такій державі всі служать всьому, виконуючи ролі, задані цілим й маючи в якості винагороди постійну перспективу повноцінної співучасті в цьому цілому.

Навіть саме слово «особистість» набуло знущального відтінку і в побутовій мові, використовувалося в якості негативного ярлика. І навпаки, слово «маса» набуло величезної значимості. Воно зрослося із виразами «народна», «трудова», «революційна» і практично втратило споконвічно закладений у нього соціально-критичний зміст [43, с. 183]. Розуміння відповідальності також набувало у цьому зв'язку колективних ознак. Приміром, в 60–70-ті роки минулого століття широко застосовувалась практика передачі обвинуваченого «на поруки трудового колективу».

Було встановлено правило, відповідно до якого малозначимі справи, що не являли «серйозної суспільної небезпеки», узагалі не передавалися до суду [43, с. 184].

Не є винятком й особистість правителя, саме розуміння відповідальності якого змінювалося із часом і багато в чому зумовлювалась релігійною традицією. Остання завжди відігравала важливу роль у визначенні функцій політичного лідера, а також розумінні того, перед ким і за що відповідає правитель.

Так, з історії церкви відомо про конфлікт імператора Феодосія і єпископа Амвросія Медіоланського (IV ст.) [44]. Імператор Феодосій наказав побити повстале населення в Салоніках, не виключаючи жінок і дітей. Єпископ Амвросій зажадав скасування указу, проте відміна прийшла надто пізно, і безліч безневинних жителів постраждали. Єпископ Амвросій відправив імператору лист, в якому вимагав публічного покаяння. Імператор довго вагався, проте йому довелося здатися перед авторитетом єпископа і з'явитися для принесення покаяння біля входу в храм без імператорських шат.

Відомі також випадки вигнання князів з російських міст, одним з яких стало вигнання в 1136 р Всеволода Мстиславича з Новгорода. Як пише С. Соловйов, «провини Всеволода так означена в літописі: 1) не дотримує смердів; 2) навіщо хотів сісти в Переяславі; 3) в битві біля Жданової гори перед усіма побіг з полку; 4) втягує Новгород в усоби-

ці ... ». Вигнання князя стало його політичною відповідальністю перед новгородським віче [45].

Історія Європи періоду Середніх віків та раннього Нового часу також знає приклади спроб закликати політичну владу до відповідальності. На даному етапі відповідні механізми як і раніше не носили формалізований характер, проте сам принцип відповідальності цілком явно виділявся. Він визначався ідеєю відповідності дій політичної влади деяким фундаментальним принципам державного устрою. Всеволоддя монархів середньовіччя мало два важливих обмеження.

По-перше, соціальні та політичні традиції; по-друге – божественна санкція, яка не тільки освячувала владу монарха, а й обмежувала її. «Еталон» абсолютистського режиму – монархія Бурбонів у Франції – насправді була складною системою взаємозв'язків між короною і станами, які вже в творах Ж. Бодена починають ототожнюватися з поняттям «нація». У тому випадку, якщо король йшов проти «органічних законів» держави, його політичних традицій, «нація» закликала короля до політичної відповідальності за це.

Спроба схилити до відповідальності короля Генріха IV, який порушив одну з основоположних традицій французької монархії і відійшов від католицизму, привела до витка релігійних воєн у Франції в кінці XVI ст. У XVII–VIII ст. наступ королів на права станів призвів до спроб парламентів закликати їх до відповідальності, що вилилося спочатку в бунт Фронди, а в 1789 р спровокувало революцію.

Відповідальність монарха була важливою темою в політичному житті середньовічної Німеччини. Ймовірно, першим помітним випадком залучення німецького імператора до політичної відповідальності був конфлікт Генріха IV із папою Григорієм VII, коли німецький монарх спокусився на основоположну для тієї епохи ідею примату духовної влади над світською. Згодом, його наступники також неодноразово несли відповідальність за свої спроби зламати основний для Священної Римської імперії принцип «першого серед рівних» і підпорядкувати своїй владі німецьких князів. Всі ці історичні факти дозволяють переконатися у багатогранності явища політичної відповідальності.

Правитель особисто відповідальний за безперебійне функціонування всіх і кожного та спільноти в цілому. М. Алексєєв вважає, що лише революційні зміни в Росії призвели до утвердження західної ідеї влади як права, що реалізувалась у вигляді права робітничого класу [46, с.167].

Поняттю політичної відповідальності в радянському суспільствознавстві історично передувало поняття соціальної відповідальності. Воно набуло широкої популярності в науці та публіцистиці починаючи з 60-х років XX ст. у ході своєї гуманізації марксизму-

ленінізму, що проводилася з метою зробити його більш «конкурентоспроможним» щодо панівних на той час філософських концепцій, які ставили в центр проблему людини, її свободи, в тому числі свободи вибору, насамперед екзистенціалізму.

Сукупність внутрішніх та зовнішніх, зокрема політичних, чинників спонукала радянські суспільні науки звернутися до проблеми людини, а точніше – до проблеми свободи та місця людини у суспільстві. Слід одразу зазначити, що поняття соціальної відповідальності в обох аспектах застосовувалось, в основному, щодо індивіда або соціальної групи. Держава як суб'єкт соціальної відповідальності могла бути відповідальною лише в сенсі обов'язку піклуватися про підвладних.

Радянські дослідники виводили актуальність вивчення теми соціальної відповідальності з таких обставин:

- суттєве розширення зв'язків особи з навколишнім соціальним середовищем;

- зростання можливостей людини впливати на довкілля внаслідок науково-технічного прогресу;

- складність міжнародної обстановки [47, с. 244–245].

Відповідальність передбачає те, що суб'єкт здатний відповідати за свої дії, отже, необхідні дві умови. По-перше, суб'єкт повинен мати здатність вчиняти певні дії. По-друге, він повинен мати можливість, свободу це робити. Отже, існування відповідальності зумовлене наявністю свободи. На постановку проблеми співвідношення свободи та відповідальності в російській суспільній думці звертають увагу Н. Тамарченко [48], А. Хадинська [49], В. Шамшурін [50].

У 50–60-ті роки в Радянському Союзі з'являється маса праць про свободу в розумінні марксизму-ленінізму де свобода розумілася як певне самообмеження. Відповідальність у такому разі розумілася як єдино прийнятна форма здійснення свободи, як зв'язок між людиною та соціальною групою або суспільством у цілому, що передбачає наявність певних зобов'язань суб'єкта перед інстанцією відповідальності, його ставлення до цих зобов'язань та оцінку їх виконання.

Щодо вживання термінів, то можна сказати, що відповідальність можна назвати соціальною незалежно від того, чи людина відповідає перед суспільством чи суспільство перед людиною. Для розрізнення цих аспектів відповідальності – відносин відповідальності, в яких однією із сторін є суспільство чи соціальна група, та часткового випадку відповідальності суспільства перед індивідом – використовувались, відповідно, поняття соціальної та суспільної відповідальності.

Так, говорячи про співвідношення відповідальності та обов'язку, радянські науковці зауважували, що обов'язок вказує напрям поведінки індивіда, а не її конкретну міру. Натомість, такою мірою є саме со-

ціальна відповідальність: це «соціологічна категорія, в якій міститься оцінка реалізації особистістю свого обов'язку обрати найоптимальніший з усіх можливих за даних обставин варіант поведінки, виходячи з потреб суспільного розвитку і характеру соціальної санкції (в антагоністичному суспільстві – санкції прогресивних сил)»[47, с. 251]. Соціальної відповідальності було присвячено чимало праць, які стосувались різних напрямків життєдіяльності радянського суспільства [51; 52].

Приміром, О. Плахотний визначає явище соціальної відповідальності таким чином: це «... категорія для позначення міри вільного вияву соціальним суб'єктом свого обов'язку і права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант ставлення до дійсності, виходячи з прогресивних інтересів суспільства»[53, с. 8]. У цьому напрямі працювали й такі радянські науковці як Л. Грядунова, В. Сперанський та інші[54; 55].

Таке розуміння соціальної відповідальності увійшло до комплексного поняття соціальної відповідальності в А. Панова та В. Шабаліна: це «вольове ставлення індивіда до панівних у суспільстві цінностей, яке виражається в конкретно-визначеній діяльності та відповідним чином оцінюване контролюючою інстанцією»[56, с. 20].

В залежності від характеру суб'єкта розрізняли особисту та групову соціальну відповідальність, а залежно від характеру відносин – моральну, правову, політичну відповідальність. До цієї класифікації включали й професійну відповідальність [54; 56].

Фундаментальною для розуміння сутності відповідальності як особистісної риси є теорія моральної відповідальності. В підручниках з етики відповідальність розглядається як етична категорія та моральне поняття, що характеризує особистість з огляду на виконання нею моральних вимог, які відображають ступінь її участі у власному моральному вдосконаленні і людиноствердному збагаченні суспільних відносин [57, с.232].

Основою моральної відповідальності є етичні норми, що залежать від характеру суспільної формації конкретного соціуму. Ці етичні аспекти відповідальності сьогодні знайшли відображення в наукових розвідках Н. Зарубіної [58], Є. Ніконорової [59].

У «Філософському словнику» відповідальність визначається як категорія етики і права, що відображує особливе соціальне та морально-правове ставлення особистості до суспільства, котре характеризується виконанням свого громадянського обов'язку та правових норм [60]. Так, за умов тоталітаризму, коли державний апарат обмежує свободу громадян, значення відповідальності нівелюється, тому що лише вільна людина може брати на себе зобов'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Drucker P. F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices / P. F. Drucker. – N. Y. : Harper & Row, 1974. – 840 p.
2. Конфуций. Афоризмы мудрости / Конфуций. – М. : Белый город, 2007. – 448 с.
3. Платон. Федон [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/index_philos.php. – Назва з екрана.
4. Аристотель. Политика : сочинения в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376–644.
5. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олена Володимирівна Мельник. – К., 2000. – 18 с.
6. Гоббс Т. Левиафан [Электронный ресурс] / Т. Гоббс. – Режим доступа : http://www.zipsites.ru/books/gobbs_leviafan/. – Название с экрана.
7. Лавровский В. М. Сборник документов по истории Английской буржуазной революции XVII в. / В. М. Лавровский. – М. : Высшая школа, 1973. – 342 с.
8. История философии в кратком изложении / [пер. с чеш. И. И. Богута]. – М. : Мысль, 1995. – 590 с.
9. Юм Д. Трактат о человеческой природе : в 2 кн. // / Д. Юм ; [пер. с англ. С. И. Церетели ; отв. ред. М. А. Абрамов ; вступ. статья М. А. Абрамова ; прим. И. С. Нарского]. – М. : Канон, 1995. – 1 кн.1: О познании. – 399 с.
10. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного [Электронный ресурс] / И. Кант. – Режим доступа : <http://viktr.narod.ru/select/kant/>. – Название с экрана.
11. Кант И. Основы метафизики нравственности [Текст] / И. Кант // Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – 544 с.
12. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
13. Bentham J. A Fragment On Government / J. Bentham ; [introduction F. C. Montague]. – Kessinger Publishing, 2008. – 264 p.
14. The Federalist Papers [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.foundingfathers.info/federalistpapers/>. – Назва з екрана.

15. Маркс К. Сочинения : в тт. Т. 42 : Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [изд. 2-е.] – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1974. – 723 с.
16. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. – Т. 38 : Проект программы РКП(б) / В. И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – С. 96.
17. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии : в 3 т. / Ст. Дж. Милль. – М. : Прогресс, 1980. – Т. 1. – 495 с.
18. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; [пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
19. Ильин И. О чувстве ответственности [Электронный ресурс] / И. Ильин. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ilin/chuv_otv.php. – Название с экрана.
20. Piaget J. The moral judgement of the child / J. Piaget. – L. : Free Press, 1997. – 416 p.
21. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2006. – 392 с.
22. Перлз Ф. Практикум по гештальттерапии / Ф. Перлз, П. Гудмен, Р. Хефферлин. – М. : Психотерапия, 2007. – 240 с.
23. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс ; [пер. с англ. М. М. Исениной ; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной]. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
24. Франкл В. Основы логотерапии. Психология и религия / В. Франкл. – М. : Речь, 2000. – 200 с.
25. Франкль В. Страдания от бессмысленности жизни / В. Франкль. – М. : Сибирское университетское издание, 2009. – 112 с.
26. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 318 с.
27. Кьеркегор С. Страх и трепет. Диалектическая лирика Йоханнеса де Силенцио [Электронный ресурс] / С. Кьеркегор. – М. : Республика, 1993. – 383 с. – Режим доступа : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kerks01/index.htm>. – Название с экрана.
28. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека / Н. А. Бердяев. – М. : Аст-Пресс, 2006. – 316 с.
29. Malinowski B. Freedom and Civilization [Электронный ресурс] / B. Malinowski. – London : George Allen, 1947. – Режим доступа : <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=968770>. – Назва з екрана.
30. Мизес Л. фон. Антикапиталистическая ментальность / Л. фон. Мизес. – N.-Y. : Телекс, 1992. – 112 с.

31. Rawls J. A Theory of Justice / J. Rawls. – N.–Y. : Belknap Press, 2005. – 624 p.
32. Schumpeter J. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle / J. Schumpeter. – Transaction Publishers, 1982. – 244 p.
33. McKeon R. The Development and Significance of the Concept of Responsibility / R. McKeon // *Revue Internationale de Philosophie*. – 1957. – N 39. – P. 3–32.
34. Milosz C. Visions from San-Francisco Bay / C. Milosz. – N.–Y. : Farrar Straus Giroux, 1983. – P. 126.
35. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Наука, 1991. – 408 с.
36. Дезами Т. Кодекс общности / Т. Дезами. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 548 с.
37. Йонас Г. Принцип ответственности: Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас. – М. : Айрис Пресс, 2001. – 400 с.
38. Додонов В. Н. Международное право : словарь-справочник / В. Н. Додонов , В. Н. Панов, О. Г. Румянцев. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 363 с.
39. Кибальник А. Ответственность в международном уголовном праве / А. Кибальник // *Уголовное право*. – 2003. – № 2. – С. 39–41.
40. Потапов А. Международное право и ответственность за преступления против мира и безопасности человечества / А. Потапов // *Юридическая газета*. – 2003. – № 45. – С. 4–14.
41. Тихонова Г. Ответственность за террор / Г. Тихонов // *Человек и закон*. – 2003. – № 2. – С. 43–45.
42. Dewey J. Freedom and Culture / J. Dewey. – N.–Y. : Prometheus Books, 1989. – 134 p.
43. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності) : монографія / В. О. Корнієнко. – Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. – 430 с.
44. Корнієнко В. О. Медіоланський Амвросій / В. О. Корнієнко // *Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів ВНЗ*. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 24–25.
45. Акунин Б. История Российского государства. От истоков до монгольского нашествия [Электронный режим] / Б. Акунин. – Т. 1. – М. : Аст, 2013. – Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books?id=5jcbCgAAQBAJ&pg=PT225&lpg=PT225&dq>. – Название с экрана.

46. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство / Н. Н. Алексеев. – М. : Аграф, 1998. – 640 с.
47. Личность при социализме / отв. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Наука, 1968. – 278 с.
48. Тамарченко Н. Д. Идея непротивления у Л. Толстого: религиозно-философские версии и художественные трактовки / Н. Д. Тамарченко // Известия Академии Наук. – 2004. – Т. 63, № 1. – С. 3–13.
49. Хадынская А. Достоевский о свободе и ответственности человека / А. Хадынская // Литература. – 2003. – № 38. – С. 2–7.
50. Шамшуринов В. И. Человек и государство в русской философии естественного права / В. И. Шамшуринов // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 5–16.
51. Теплюк В. М. Социальная ответственность журналиста / В. М. Теплюк. – М. : Мысль, 1984. – 208 с.
52. Карпинская Р. С. Биология и проблема социальной ответственности ученого / Р. С. Карпинская // Методологические и философские проблемы биологии. – Новосибирск : Наука, 1981. – С. 192–209.
53. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Вища школа, Изд-во при Харьк. ун-те, 1981. – 172 с.
54. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – К. : Вища школа, 1979. – 184 с.
55. Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В. И. Сперанский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 154 с.
56. Панов А. Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А. Т. Панов, В. А. Шабалин. – Саратов : Изд-во Саратов, ун-та, 1976. – 170 с.
57. Гусейнов А. А. Этика : учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2005. – 472 с.
58. Зарубина Н. Н. Этика служения и этика ответственности в культуре русского предпринимательства / Н. Н. Зарубина // Общественные науки и современность. – 2004. – № 1. – С. 96–105.
59. Никонорова Е. Проблема ответственности и биобезопасность в контексте современных тенденций развития социоприродных отношений / Е. Никонорова // Безопасность Евразии : журнал высоких гуманитарных технологий. – 2003. – № 2 (12). – С. 625–635.

60. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
61. Андреев С. С. Политическое доверие и политическая ответственность / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1992. – № 10. – С. 29–43.
62. Панов А. Т. О сущности политической ответственности при социализме / А. Т. Панов // Некоторые философские проблемы государства и права. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – Вып. 2. – С. 46–59.
63. Черныш А. О системе политической ответственности / А. Черныш // Коммунист. – 1989. – № 12. – С. 9–12.
64. Зражевская Т. Д. Ответственность по советскому государственному праву / Зражевская Т. Д. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 158 с.
65. Аеакьян С. А. Государственно-правовая ответственность / С. А. Аеакьян // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 16–24.
66. Барабашев Г. В. Ответственность органов управления перед Советами / Г. В. Барабашев // Советское государство и право. – 1981. – № 5. – С. 4–12.
67. Государственная дисциплина и ответственность / под ред. Л. И. Антоновой и Б. И. Кожохина. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 152 с.
68. Горчаков Д. П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці [Електронний ресурс] / Д. П. Горчаков. – Режим доступу : www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV45_2005_polityk/01_gorchakov_dp.pdf. – Назва з екрана.
69. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
70. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 280 с.
71. Bastid S. Cours de droit international public / S. Bastid. – Paris, 1966. – 970 p.
72. Курис П. М. К теории ответственности государств в международном праве [Электронный ресурс] / П. М. Курис, Э. И. Скакунов. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1134412>. – Название с экрана.
73. Липинский Д. Понятие и виды функций юридической ответственности / Д. Липинський // Право и политика. – 2003. – № 10. – С. 11–16.

74. Прокопович Г. Юридическая ответственность как межотраслевой (комплексный) институт в системе права / Г. Прокопович // Закон и право. – 2004. – № 6. – С. 26–28.
75. Чухвичев Д. В. Свобода личности и юридическая ответственность / Д. В. Чухвичев // Государство и право. – 2005. – № 3. – С. 103–108.
76. Щербакова О. Е. Юридическая ответственность как социальная реальность / О. Е. Щербакова // Юрист. – 2003. – № 4. – С. 12–15.
77. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии / К. Ясперс ; [пер. с немец. С. Апта]. – М. : Прогресс», 1999. – 146 с.
78. Краснов М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) / Краснов М. А. – М. : Магистр, 1997. – 55 с.
79. Краснов М. А. Ответственность в системе народного представительства (методологические подходы) / М. А. Краснов ; [отв. ред. Е. А. Лукашева]. – 2-е изд. – М. : ИГиП РАН, 1995. – 56 с.
80. Лейст О. Э. Понятие ответственности в праве / О. Э. Лейст // Вестник МГУ. – Серия 11. Право. – 1994. – № 1. – С. 33–42.
81. Мулдыбаев К. Психология ответственности / К. Мулдыбаев. – Л : Наука, 1983. – 142 с.
82. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью / Н. А. Минкина. – М. : Высшая школа, 1990. – 145 с.
83. Солодкая М. С. Правовая ответственность субъекта управления / М. С. Солодкая // Сredo : Оренбург, 1998. – № 1. – С. 33–43.
84. Гавриленко Д. А. Правовое государство и дисциплина / Д. А. Гавриленко. – Минск : Наука и техника, 1991. – 148 с.
85. Басурин С. В. Право и ответственность / С. В. Басурин // Основы государства и права. – 2003. – № 1. – С. 49–60.
86. Липинский Д. А. Соотношение функций права и функций юридической ответственности / Д. А. Липинский // Известия ВУЗов. Правоведение : науч.-теорет. журнал. – 2004. – № 3. – С. 144–155.
87. Чукин С. Г. Проблема обоснования справедливости в современной философии права / С. Г. Чукин // История государства и права. – 2004. – № 5. – С. 7–11.
88. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности / Щербакова Н. В. – М. : Юрид. лит., 1986. – 125 с.
89. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія / Г. М. Малкіна. – К. : Київський університет, 2010. – 326 с.

90. Малкіна Г. М. Інститути політичної відповідальності як елементи системи стримувань і противаг [Електронний ресурс] / Г. М. Малкіна. – Режим доступу : http://www.nbuuv.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_100/p_048_051.pdf. – Назва з екрана.
91. Корнієнко В. О. Діяч державний / В. О. Корнієнко // Політологія : навчальний енциклопедичний довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. Н. Хоми, В. М. Денисенко, О. М. Сорба [та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – С. 169–170.
92. Вебер М. Политика как призвание и профессия [Электронный ресурс] / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Республика, 1990. – С. 689–706. – Режим доступа : http://www.sociology.mephi.ru/docs/sociologia/html/veber_politics_is_prof.html. – Название с экрана.
93. Ліщенко М. «Українська неукраїнська еліта», або чому нинішня влада почала повторювати помилки старої? / М. Ліщенко // День. – 2005. – № 136. – 30 липня.
94. Кульчицький С. В. Помаранчева революція: зміна еліт? Погляд історика / С. В. Кульчицький // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2 т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 2. – С. 117–128.
95. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства / М. Пірен // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2001. – № 1. – С. 242–250.
96. Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2 т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 2. – С. 253–265.
97. Сунгуровський М. Українська національна еліта – «лебідь, рак і щука» / М. Сунгуровський // Україна і світ сьогодні. – 2000. – 19–25 серпня. – № 33.
98. Иллюстрированный словарь иностранных слов / [отв. ред. Н. Ярошенко]. – М. : Астрель, 2008. – 319 с.
99. Популярный словарь иностранных слов / [под ред. И. В. Нечаевой]. – М. : Азбуковник, 2007. – 814 с.
100. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Прогресс, 2000. – 943 с. – Режим доступа : http://bookz.ru/authors/ojegov-si-6vedova-nu/ozhegow_diction.html. – Название с экрана.

101. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «Проекту Україна» [Електронний ресурс] / В. Фесенко. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm>. – Назва з екрана.
102. Миллс Ч. Р. Властвующая элита / Ч. Р. Миллс. – М. : Изд-тво иностранной лит., 1959. – 543 с.
103. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социс. – 1994. – № 10. – С. 184–195.
104. Рівень НЕпідтримки українцями вітчизняних політиків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/news/riven_nepidtrymky_ukraintsyamy_vitchyzyanyh_politykiv_opytuvannya_150990.html. – Назва з екрана.
105. Реєнт О. П. Формування економічної еліти (XIX – початку XX ст.) / О. П. Реєнт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2-х т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 1. – С. 19–27.
106. Сурмін Ю. П. Концептуально-методологічні аспекти формування і розвитку української політичної еліти / Ю. П. Сурмін // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2-х т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 2. – С. 159–175.
107. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи : монографія / Г. Щокін, М. Попович, М. Кармазіна та ін. ; за заг. ред. Г. Щокіна, М. Головатого ; авт. передм. Л. Кравчук. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
108. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник / Шляхтун П. П. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.
109. Корнієнко В. О. Держава: ідол та ідеал / В. О. Корнієнко // Віче : теоретичний і громадсько-політичний журнал Верховної Ради України. – Київ : Преса України, 2001. – № 4. – С. 3–15.
110. Ложкин Г. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах / Г. Ложкін, О. Лазорко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 61–74.
111. Кресіна І. О. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І. О. Кресіна, С. В. Балан. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – 68 с.
112. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз : монографія / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К. : Юрид. думка, 2004. – 176 с.
113. Барабаш Ю. Г. Парламентский контроль в Украине: проблемы теории и практики : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право» / Юрій Григорович Барабаш. – Харьков, 2004. – 20 с.

114. Нижник Н. Р. Відповідальність – інструмент управління / Н. Р. Нижник, В. Г. Плахотнюк // Віче. – 2001. – № 35. – С. 64–75.
115. Сахань О. М. Політична відповідальність як чинник запобігання деструктивності влади в сучасних умовах розвитку українського суспільства / О. М. Сахань // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2013. – 2013. №3(17). – С. 121–131.
116. Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада / В. М. Шаповал. – К. : Юринком Інтер, 2004. – 80 с.
117. Валевський О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : монографія / О. Л. Валевський. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2001. – 242 с.
118. Бутирська Т. Державне будівництво: концептуальна трансформація / Т. Бутирська // Збірник наукових праць НАДУ / [за заг. ред. В. І. Лугового та В. М. Князева]. – К. : НАДУ, 2005. – Вип. 2. – С. 21–29.
119. Паламарчук М. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі України / М. Паламарчук // Стратегічна панорама. – 2005. – № 3. – С. 72–85.
120. Черленяк І. І. Формування інституту політичної відповідальності в умовах становлення політико-еволюційних циклів в Україні / І. І. Черленяк // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 11–17.
121. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Рудич Ф. М. – К. : Либідь, 2005. – 480 с.
122. Скоблик Н. Відповідальність політичних лідерів і контроль над ними у працях Роберта Даля почату 1950-х років / Н. Скоблик // Нова політика. – 2000. – № 3. – С. 11–17.
123. Серебрянников В. Ответственность как принцип власти / В. Серебрянников // Социс. – 1999. – № 3. – С. 17–23.
124. Третяк А. С. Партійна відповідальність як механізм реалізації політичної реформи в сучасній Україні / А. С. Третяк // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : зб. наук. праць. – К. : ЕксОБ, 2006. – 496 с.
125. Узнадзе Д. Н. Психологія установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб : ПитерГод, 2001. – 416 с.
126. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна психологія» / Микола Васильович Савчин. – К., 1997. – 50 с.

127. Самуйлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Микола Михайлович Самуйлік. – Одеса, 1997. – 18 с.

128. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Володимир Миколайович Торяник. – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.

129. Наумкіна С. М. Соціально-політичні аспекти ефективності управлінської діяльності (теоретико-методологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Світлана Михайлівна Наумкіна. – К., 1999. – 36 с.

130. Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 29–35.

131. Біляк О. Система принципів інституту юридичної відповідальності / О. Біляк // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 1. – С. 17–25.

132. Гринюк Р. Ф. Співвідношення природного і позитивного права та розвиток правової держави у поглядах П. Юркевича / Р. Ф. Гринюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 2–3. – С. 17–28.

133. Данилов С. Ю. Правовые демократические государства: очерки истории / Данилов С. Ю. – М. : Дашков и К», 2008. – 292 с.

134. Кінаш Я. Трансформація відповідальності у праві – реалізації принципу справедливості при застосуванні мір державного примусу / Я. Кінаш // Право України. – 2004. – № 3. – С. 103–106.

135. Краснікова О. В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олександра Валеріївна Краснікова. – Одеса, 2004. – 16 с.

136. Осауленко А. Юридична відповідальність як інститут матеріального права / А. Осауленко // Підприємництво, господарство, право. – 2005. – № 4. – С. 81–84.

137. Полевий В. І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук

: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Володимир Іванович Полевий. – К., 2004. – 22 с.

138. Фрицький О. Ф. Співвідношення конституційно-правової відповідальності з адміністративно-правовою відповідальністю / О. Ф. Фрицький, Л. Л. Лобянська // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Вип. 19. – С. 43–47.

139. Червяцова А. О. Конституційно-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Аліна Олегівна Червяцова. – Харків, 2004. – 17 с.

140. Щербак А. И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / А. И. Щербак. – К. : Наукова думка, 1986. – 149 с.

141. Туранов В. И. Привлечение к ответственности органами народного контроля / В. И. Туранов. – М. : Мысль, 1972. – 175 с.

142. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 703 с.

143. Алексеенко І. Г. Європейська модель конституційної юстиції: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ігор Григорович Алексеенко. – К., 2001. – 18 с.

144. Полінець О. П. Контроль в державному управлінні України: теоретико-організаційні питання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Олександр Петрович Полінець. – К., 2003. – 20 с.

145. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ростислав Миколайович Павленко. – К., 2001. – 15 с.

146. Шон Т. Д. Конституционная ответственность / Т. Д. Шон // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 38–39.

147. Морозова Л. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм : [рецензія на кн.: Боброва Н. А., Зражевская Т. Д. – Воронеж : ВГУ, 1985. – 138 с.] / Л. А. Морозова // Правоведение. – 1986. – № 5. – С. 84–87.

148. Мельниченко В. Політична відповідальність в державному управлінні: значення, сутність, особливість, забезпечення / В. Мельниченко // Вісник НАДУ. – 2003. – № 1. – С. 349–357.

149. Батанов О. Система суб'єктів конституційно-правової відповідальності в місцевому самоврядуванні України / О. Батанов // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 3. – С. 22–29.
150. Кривенко Л. Інституціоналізація конституційно-правової відповідальності – необхідна складова розширення та оновлення судової системи України / Л. Кривенко // Право України. – 2003. – № 1. – С. 20–24.
151. Органи державної влади в Україні: монографія / [за ред. В. Ф. Погорілка]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.
152. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: монографія / [за ред. Ю. Шемшученко]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 656 с.
153. Примуш М. Політичні партії у виборчому процесі / М. Примуш // Трибуна. – 2004. – № 9–10. – С. 17–26.
154. Малярчук В. Від «партій влади» до влади партій / В. Малярчук // Віче. – 2005. – № 3. – С. 22–37.
155. Хавронюк М. І. Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність: навч. посібник / Хавронюк М. І. – К.: Атіка, 2003. – 240 с.
156. Голинська Х. О. Партійно-політична відповідальність: зарубіжний та український досвід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – «Політичні інститути та процеси» / Христина Олегівна Голинська. – Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. — 21 с.
157. Армаш Н. Особливості відповідальності «державних політичних діячів»: співвідношення політики та закону [Електронний ресурс] / Н. Армаш // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1980>. – Назва з екрана.
158. Макаренко Г. Відповідальність і захист – рівноцінні складові депутатської діяльності / Г. Макаренко // Юридичний вісник України. – 2004. – № 23. – С. 17–15.
159. Янюк Н. Принцип політичного нейтралітету в діяльності посадових осіб / Н. Янюк // Право України. – 2000. – № 12. – С. 55–68.
160. Баулій Ю. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма / Ю. Баулій // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 626–633.
161. Булавинов И. Ответственность за безответственность / И. Булавинов // Коммерсант. Власть. – 2003. – № 37. – С. 34–38.

162. Піджаренко О. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих прав громадян / О. Піджаренко // Іменем закону. – 2004. – № 51. – С. 5–11.

163. Щербак А. И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / Щербак А. И. – К. : Наукова думка, 1986. – 149 с.

164. Колісник В. Конституційна реформа в контексті посилення політичної відповідальності / В. Колісник // Вісник академії правових наук України. – К., 2005. – № 1. – С. 38–44.

165. Батанов О. В. Територіальна громада і людина та проблеми відповідальності в місцевому самоврядуванні / О. В. Батанов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 10. – С. 5–15.

166. Делія Ю. Юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування / Ю. Делія // Право України. – 2003. – № 10. – С. 29–32.

167. Серьогіна С. Г. Форми діяльності місцевих рад: проблеми правового регулювання і реалізації / С. Г. Серьогіна // Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування : матеріали наук.-практ. конф., 4–5 грудня 2001 р., Харків / за ред. М. І. Панова. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 56–59.

168. Краснікова О. В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олександра Валеріївна Краснікова. – Одеса, 2004. – 16 с.

169. Олійник С. Місцеве самоврядування чи злочинна діяльність? / С. Олійник // Економічна правда. – 2007. – 28 листопада.

170. Мигаль Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник формування громадянського суспільства: постановка питання / Ю. С. Мигаль // Мультиверсум : філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2004. – № 39. – С. 134–143.

171. Майже половина українців знають, що в Україні парламентсько-президентська республіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/mayzhe-polovina-ukrayinciv-znayut-scho-v-ukrayini-parlamentsko-prezidentska-respublika-178350_.html. – Назва з екрана.

172. Денисюк С. Г. «Персоніфікація» vs «репутація» у політичному контексті математичного моделювання виборчих переваг / С. Г. Денисюк, В. О. Корнієнко, А. В. Слободянюк // European Political And law Discourse. – 2016. – V. 3, iss. 2. – P. 165–171.

173. Корнієнко В. О. Теократія як втілення теоретичної форми політичного ідеалу / В. О. Корнієнко // Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності). – Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. – С. 96–113.

174. Медушевский А. Н. Что такое мнимый конституционализм? [Электронный ресурс] / А. Н. Медушевский. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/055/919/1216/010_Sotsiologiya_politiki.pdf. – Название с экрана.

175. Корнієнко В. О. Конструктивні параметри політичного ідеалу Нового часу й епохи Просвітництва / В. О. Корнієнко // Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності). – Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. – С. 122–149.

176. Жилин А. А. Ответственность министров. Очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах / А. А. Жилин. – Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, акц. АО и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. – 360 с.

177. Блюнчли И. К. История общего государственного строя и политики с XVII в. до настоящего времени / И. К. Блюнчли. – СПб., 1874. – 608 с.

178. Малкіна Г. Політична відповідальність глави держави [Електронний ресурс] / Г. Малкіна // Політичний менеджмент. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=83&c=2013>. – Назва з екрана.

179. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : Норма: Инфра-М, 2001. – (Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации). – Т. 3. – 2001. – 788 с.

180. Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.

181. Конституція США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pseudology.org/state/Cons_usa.html. – Назва з екрана.

182. Імпічмент [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Імпічмент>. – Назва з екрана.

183. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія / В. М. Шаповал. – Одеса : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

184. Лелич М. Плюс трипілізація всієї країни [Електронний ресурс] / М. Лелич. – Режим доступу : <http://www.intv-inter.net/news/article/?id=57748841>. – Назва з екрана.

185. Конончук С. Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз) / Конончук Світлана, Валевський Олексій,

Ярош Олег. – К. : Україна, 2008. – 112 с. – (Український незалежний центр політичних досліджень).

186. Висновок Венеціанської комісії від 8–9 жовтня 2007 року щодо проведення референдуму в Білорусі 17 жовтня 2007 року «Opinion on the referendum of 17 October 2004 in Belarus. Adopted by the Venice Commission at its 60th Plenary Session (Venice, 8–9 October 2004)» [Електронний ресурс] / Сайт Комісії Ради Європи «За демократію через право». – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD\(2004\)029-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD(2004)029-e.asp). – Назва з екрана.

187. Конституція Республіки Беларусь (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.kulichki.com/vip/konst/index.htm>.

188. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Ін Юре, 2006.

189. Герсимчук А. Просчёт Виктора Ющенко / А. Герасимчук // Аргумент. – 2009. – 4 июня.

190. Литвин впевнений, що Янукович концентрує владу для відповідальності [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2011. – 18 жовтня. – Режим доступу : <http://www.tyzhden.ua/News/33289>. – Назва з екрана.

191. Рівень підтримки української влади: як втрачали довіру Президент і прем'єри [Електронний ресурс] // Слово і діло (головний сайт про політиків). – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2016/12/12/infografika/polityka/riven-pidtrymky-ukrayinskoji-vlady-yak-vtrachaly-doviru-prezydent-i-premyeru>. – Назва з екрана.

192. Черкасов А. И. Глава государства и правительство в странах современного мира. Конституционно-правовое регулирование и практика / А. И. Черкасов. – М. : Экзамен, 2006. – 224 с.

193. Козырин А. Н. Правительство в зарубежных странах : учеб. пособие для вузов / А. Н. Козырин, Е. К. Глушко. – М. : Ось-89, 2007. – 240 с.

194. Дахова І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. «Конституційне право» / Ірина Іванівна Дахова. – Харків, 2006. – 20 с.

195. Германия. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country.Germany&constitution=30&language=r>. – Название с экрана.

196. Испания. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country=Spain&>. – Название с экрана.

197. Греція. Конституція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uznal.org/constitution.php?country=Greece&constitution=34&language=r>. – Названіє с екрана.
198. Польща. Конституція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uznal.org/constitution.php?country=Poland&constitution=96&language=r>. – Названіє с екрана.
199. Хорватія. Конституція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uznal.org/constitution.php?country=Croatia&constitution=130&language=r>. – Названіє с екрана.
200. Італія. Конституція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uznal.org/constitution.php?country=Italy&constitution=50&language=r>. – Названіє с екрана.
201. Франція. Конституція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uznal.org/constitution.php?country=France&constitution=129&language=r>. – Названіє с екрана.
202. Ющенко В. Повну відповідальність за економічне становище, за зрив бюджетного процесу, за руйнацію банківської системи несе особисто прем'єр-міністр Юлія Тимошенко : звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу 2 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uatoday.net/rus/article/polit/47911>. – Назва з екрана.
203. Наступний Великий Крок: справедливість та добробут для всієї України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nashkrok.org.ua/ua/>. – Назва з екрана.
204. Масальський А. Ліки в Україні подорожчають вдвічі через некомпетентність уряду / А. Масальський // Час. – 2003. – № 52. – 18 грудня.
205. Єремєєв І. Уряд пішов у відставку через некомпетентність [Електронний ресурс] / І. Єремєєв // Фраза. – 2006. – 12 січня. – Режим доступу : <http://www.fraza.ua/interview/12.01.06/18322.html>. – Назва з екрана.
206. На виборах Ющенко буде технічним кандидатом Яценюка – Тимошенко // Главред. – 2009. – 16 червня.
207. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 4–36.
208. Ивин А. А. Логика : учеб. пособие / А. А. Ивин. – [2-е изд.]. – М. : Знание, 1998. – 240 с.
209. Парсонс Т. Общий обзор / Т. Парсонс // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы / [пер. В. В. Воронина,

Е. В. Зиньковского ; ред. и вступ. статья Г. В. Осипова]. – М. : Прогресс, 1972. – С. 17–29.

210. Супрун В. Ценности и социальная динамика / В. Супрун // Наука и ценности. – Новосибирск, 1987. – С. 158–171.

211. Ивин А. Основание логики оценок / А. Ивин. – М. : Знание, 1970. – 217 с.

212. Лінц Х. На шляху до консолідованої демократії / Х. Лінц, А. Степан // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. – К. : Ай-бі, 2003. – С. 195–214.

213. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальное» суждения / Э. Дюркгейм // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 106–114.

214. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

215. Дробницкий О. Г. Понятие морали / О. Г. Дробницкий // Дробницкий О. Г. Моральная философия. Избранные труды. Ч. 1. – М. : Гардарики, 2002. – С. 27–41.

216. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности : монография / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.

217. Rokeach M. Nature of Human Values / M. Rokeach. – N.Y.; L. : Free Press, 1973.

218. Лапин Н. И. Проблема ценностей в исследованиях В. А. Ядова и его коллег / Н. И. Лапин // Экономическая социология. – 2009. – Т. 10, № 3. – С. 82–93.

219. Гребенник Г. П. Проблема соотношения политики и морали (Опыт конструирования макивеллианско-кантианского метадискурса) / Г. П. Гребенник. – Одесса : Астропринт, 2007. – 615 с.

220. Наумкіна С. М. Аналіз основних концепцій ролі моральних чинників у парадигмі політичного розвитку / С. М. Наумкіна, А. О. Петраков // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К., 2009. – Вип. 1. – С. 44–49.

221. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи : монографія / Ю. Щербакова. – К. : Академія, 2014. – 2008 с.

222. Холод В. В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты / Холод В. В. – Сумы : Университетская книга, 2004. – 504 с.

223. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. [и др.] ; под ред. Ю. Н. Пахомова. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с.

224. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія / Жабінець Наталія Валеріївна. – К., 2006. – 182 с.

225. Ціннісні орієнтації. Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80–90-х років / А. Т. Гордієнко, В. С. Пазенок, Л. А. Ситниченко [й ін.]. – К. : Наукова думка, 1995. – 226 с.

226. Шульга М. Владна еліта / М. Шульга // Віче. – 1997. – № 8. – С. 48–55.

227. Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти / М. Головатий // Нова політика. – 1999. – № 2. – С. 44–53.

228. Видрін Д. Україна на порозі ХХІ ст.: політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. – К. : Либідь, 1995. – 234 с.

229. Вовканич С. Пріоритет еліти: інтелект і творчість у злагоді з духовністю / С. Вовканич // Сучасність. – 1997. – № 7–8. – С. 189–197.

230. Наумкіна С. Тенденції розвитку політичної еліти в Україні другої половини 90-х років / С. Наумкіна // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць Української Академії державного управління при Президентові України. Одеський філіал. – Одеса : Ас-пропринт, 1999. – Вип. 2. – С. 53–61.

231. Добіжа В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія / Василь Валерійович Добіжа. – К., 2007. – 211 с.

232. Стретович В. Якщо ми корупцію не здолаємо – держава Україна перестане існувати... / В. Стретович // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 74.

233. Forbes раскрыл состояние самых богатых людей Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/34856-forbes-raskryil-sostoyaniya-samyih-bogatyih-lyudej-ukrainyi.htm>. – Назва з екрана.

234. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

235. Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Любомира Степанівна Мандзій. – Львів, 2003. – 172 с.

236. Гаврилов С. Кумовство и эпатажность украинской кадровой политики. Старые и новые социальные лифты [Электронный ресурс] / С. Гаврилов. – Режим доступа : <http://inshe.tv/opinion/2016-12-06/185959/>. – Название с экрана.

237. Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / Ю. Якименко, І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

238. Кушнірук Б. Депутатська недоторканість – для чого і для кого / Б. Кушнірук // Українська правда. – 2007. – 14 серпня.

239. Недовольство Радой: кризис доверия к депутатам или реальная угроза досрочных выборов? [Электронный ресурс] // Главред. – 2016. – 2 ноября. – Режим доступа : <http://glavred.info/politika/nedovolstvo-radoy-krizis-doveriya-k-deputatam-ili-realnaya-ugroza-dosrochnyh-vyborov-397909.html>. – Название с экрана.

240. Глівенко С. В. Мотиваційні особливості представників бізнес-еліти в контексті вивчення теорії поколінь / С. В. Глівенко // Вісник СумДУ. – Серія «Економіка». – 2013. – №4. – С. 140–145.

241. Мартинюк Р. С. Парламентська відповідальність уряду в зарубіжній та вітчизняній практиці: компоративний аналіз [Електронний ресурс] / Р. С. Мартинюк. – Режим доступу : <http://naub.org.ua/?p=1171>. – Назва з екрана.

242. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина // Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2009. – 80 с.

243. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты): монография / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 138 с.

244. Пащенко А. Фактичні та юридичні підстави конституційної відповідальності / А. Пащенко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 126–130.

245. Лучин В. О. Конституционные деликты / В. О. Лучин // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 12–19.

246. Нудненко Л. А. Конституционно-правовой статус депутата законодательного органа государственной власти в Российской Федерации / Нудненко Л. А. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 475 с.

247. Авакьян С. А. Государственно-правовая ответственность / С. А. Авакьян // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 16–24.

248. Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад : Закон України від 12 січня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 13.

249. Тихомирова Л. Ю. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихимиров. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Юринформцентр, 2002. – 972 с.

250. Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран : учебник для вузов / К. В. Арановский. – М. : Инфра-М, 2000. – 488 с.

251. Глотов С. Отзыв депутата: исторический аспект / С. Глотов, В. Синюков // Конституционный вестник. – 1992. – № 10. – С. 98–112.

252. Конституционные основы народовластия в СССР : законы и законодательные акты / Б. И. Кожохин, Ю. К. Толстой, А. А. Белкин [и др.]; под ред. Б. И. Кожохина, Ю. К. Толстого. – Ленинград : Юрид. лит., 1980. – 417 с.

253. Богомоллов М. Т. Императивный мандат в Советском государстве / М. Т. Богомоллов. – Саратов : Юрид. лит., 1970. – 265 с.

254. Коток В. Ф. Наказы избирателей в социалистическом государстве (императивный мандат) / В. Ф. Коток. – М. : Наука, 1967. – 321 с.

255. Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве / В. О. Лучин. – М. : Юрид. лит., 1976. – 167 с.

256. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року.

257. Ведомости Верховного Совета СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – № 17.

258. Безуглов А. А. Советский депутат / А. А. Безуглов. – М. : Юрид. лит., 1971. – 224 с.

259. Рахманін С. Заборона на право ходити наліво / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2007. – № 2 (631). – 20–26 січня.

260. Дяков Т. Закон про імперативний мандат для місцевих депутатів надає лідерам фракцій можливість шантажувати депутатів [Електронний ресурс] / Т. Дяков // ZIK : інформаційне агентство «Західна інформаційна корпорація». – Режим доступу : <http://zik.com.ua/ua/news/2007/01/12/60203>. – Назва з екрана.

261. Паламарчук М. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі України / М. Паламарчук // Стратегічна панорама. – 2005. – № 3. – С. 72–85.

262. Токовенко В. В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з держ. управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Валерія Володимирівна Токовенко. – К., 2004. – 36 с.

263. Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: методологічні та організаційно-правові аспекти : монографія / О. І. Сушинський. – Львів : ЛРІДУ УФДУ, 2002. – 468 с.

264. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Право, 1996. – 544 с.

265. Коргунюк Ю. Г. Становление партийной системы в современной России : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы» / Юрий Григорьевич Коргунюк. – М., 2009. – 45 с.

266. Рудич Ф. М. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження / Ф. М. Рудич // Віче. – 2004. – № 6. – С. 39–44.

267. Нестеренко С. Як правильно боятися грипу, щоб отримати задоволення? [Електронний ресурс] / С. Нестеренко // Тижневик INTV. – Режим доступу : <http://www.intv.ua/article/170415/>. – Назва з екрана.

268. Ставлення населення України до демократії та авторитаризму (динаміка, 2004–2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=612. – Назва з екрана.

269. Про політичну відповідальність в Україні : Проект Закону. – 09.04.2010. – № 6286 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37432. – Назва з екрана.

270. Ляпін Д. Проблема виконання норм регуляторного законодавства щодо інформаційної відкритості органів влади / Д. Ляпін // Інформаційна відкритість органів державної влади України ; за заг. ред. М. Лациби. – К. : УНЦПД, 2005. – 156 с.

271. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні : Указ Президента України № 928 від 31 липня 2000 р.; Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади: Указ Президента України № 325/2001 від 17 травня 2001 р.; Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних: Указ Президента України № 891/2001 від 24 вересня 2001 р.; Про рі-

шення Ради національної безпеки і оборони України «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України»: Указ Президента від 31 жовтня 2001 р.; Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України № 683/2002 від 1 серпня 2002 р.; Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України № 3 від 4 січня 2002 р.; Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України № 1302 від 29 серпня 2002 р.; Порядок інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади, затверджений наказом Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного комітету зв'язку та інформатизації України № 327/225 від 25 листопада 2002 р.; Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади, затверджений наказом Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного комітету зв'язку та інформатизації України № 327/225 від 25 листопада 2002 р.; Програма «Електронна Україна» (проект).

272. Тищенко Ю. Результати моніторингу функціонування веб-сторінок центральних органів державної влади / Ю. Тищенко // Інформаційна відкритість органів державної влади України / за заг. ред. М. Лациби. — К. : УНЦПД, 2005. — С. 51–64.

273. Атестат незрілості. Підсумки виконання передвиборчих обіцянок фракціями Верховної Ради України VI скликання [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osf.org.ua/policy-analysis-parlament/view/68>. — Назва з екрана.

274. Полях Л. Политтехнологи обещают Украине шоу без правил [Электронный ресурс] / Л. Полях // Известия в Украине. — 2009. — 9 августа. — Режим доступа : <http://izvestia.com.ua/?/articles/2009/08/09/204207-6>. — Название с экрана.

275. Ткачук В. Все время говорит правду и только правду / В. Ткачук // Профиль-Украина. — 2005. — № 11. — С. 12–18.

276. Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної та місцевих рад України: проблеми взаємодії з виборцями [Електронний ресурс] / Я. Варивода // Український незалежний центр політичних досліджень. — Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60111>. — Назва з екрана.

277. Стан політичних партій напередодні державного фінансування: Дослідження Комітету виборців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/pub/pdf/50/5047/partii-ukraine.pdf>. – Назва з екрана.

278. КВУ перевірятиме як виконують свої обіцянки політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2081718-kvu-pereviratime-ak-vikonuut-svoi-obicanki-politiki.html>. – Назва з екрана.

279. Выдрин Д. В Украине самый выгодный бизнес – политика [Електронний ресурс] / Д. Выдрин // Бизнес. – 2003. – № 31. – Режим доступа : http://www.business.ua/i550/a18621/target=_blank. – Название с экрана.

280. Тищенко Ю. Кадровий конкурс до Верховної Ради: 1 до 17 [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко // Телекритика. – 2006. – 30 січня. – Режим доступу : <http://telekritika.kiev.ua/articles/124/0/6566/>. – Назва з екрана.

281. Головнюв С. Що показали декларації народних депутатів [Електронний ресурс] / С. Головнюв // Бизнес Цензор. – 2016. – 1 листопада. – Режим доступу : http://biz.censor.net.ua/resonance/3014525/scho_pokazali_deklarats_narodnih_deputatv. – Назва з екрана.

282. Корнієнко В. О. Олігархономіка / В. О. Корнієнко // Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.] ; за наук. редакцією Н. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2015. – С. 269.

283. Корнієнко В. О. Олігархізація влади / В. О. Корнієнко // Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.] ; за наук. редакцією Н. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2015. – С. 199.

284. Череднік М. Про довіру, бізнес та політиків [Електронний ресурс] / М. Череднік. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/opinion/chedrednik/pro-doviru-biznes-ta-politikiv-278540.html>. – Назва з екрана.

285. Виконання передвиборчих обіцянок [Електронний ресурс] // Молодіжна варта. – Режим доступу : http://mvarta.org.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=34&Itemid=54. – Назва з екрана.

286. Шевченко Л. Як виконують обіцянки комуністи, блок Литвина та НУНС / Л. Шевченко // Українська правда. – 2009. – 14 вересня.

287. Княжанський В. Алгебра відповідальності / В. Княжанський // День. – 2007. – № 9. – С. 1, 5.

288. Вибори Президента України 2010: програми кандидатів в Президенти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/news>. – Назва з екрана.

289. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Сергія Леонідовича Тігіпка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/257>. – Назва з екрана.

290. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України А. П. Яценюка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/29>. – Назва з екрана.

291. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Ющенка Віктора Андрійовича «ВІЛЬНА, СПРАВЕДЛИВА ТА СИЛЬНА УКРАЇНА» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/271>. – Назва з екрана.

292. Передвиборна програма кандидата на посаду Президента України Юлії Тимошенко «УКРАЇНА ПЕРЕМОЖЕ. УКРАЇНА – ЦЕ ТИ!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/269>. – Назва з екрана.

293. ЧАС НАРОДУ: ПЕРЕДВИБОРНА ПРОГРАМА кандидата на пост Президента України Литвина Володимира Михайловича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/254>. – Назва з екрана.

294. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. Ф. Януковича «УКРАЇНА – ДЛЯ ЛЮДЕЙ!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/263>. – Назва з екрана.

295. Два по сто за невиконані обіцянки / Ю. Патиківський, І. Леонов, Л. Кушнір [та інш.] // Україна молода. – 2010. – № 171. – 16 вересня.

296. Партії змусять відповісти за передвиборчі обіцянки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.4post.com.ua/politics/136471.html>. – Назва з екрана.

297. Шевченко Л. Як виконують обіцянки БЮТ та ПР / Л. Шевченко // Українська правда. – 2009. – 11 вересня.

298. Мін'юст має намір ліквідувати партії, які 10 років не брали участі у виборах [Електронний ресурс] // Українські новини. – 2011. – 13 січня. – Режим доступу : <http://www.ukranews.com/uk/news/ukraine/2011/01/13/34940>. – Назва з екрана.

299. Народні депутати за два роки каденції виконали менше 50 % передвиборчих обіцянок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://press.unian.ua/press/1623116-narodni-deputati-za-dva-roki-kadentsiji-vikonali-menshe-50-peredviborchih-obitsyanok-kvu.html>. – Назва з екрана.

300. Бойко Н. Ілюзія вибору-7 [Електронний ресурс] / Н. Бойко // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/17/61562.htm>. – Назва з екрана.

Наукове видання

**Корнієнко Валерій Олександрович
Неприцька Тетяна Іванівна**

**ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ**

Монографія

Редактор С. Малішевська

Оригінал-макет підготовлено В. Корнієнком

Підписано до друку 4.10.2018 р.
Формат 29,7×42¼. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. др. арк. 8,89.
Наклад 300 (1-й запуск 1–75) пр. Зам № В2018-20

Вінницький національний технічний університет,
ІРВЦ ВНТУ,
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,
ВНТУ, ГНК, к. 114.
Тел. (0432) 65-18-06.

press.vntu.edu.ua; *email*: kivc.vntu@gmail.com.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.

Віддруковано ФОП Барановська Т. П.
21021, м. Вінниця, вул. Пори́ка, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4377 від 31.07.2012 р.